

Obrovská, Jana

K přechodu feminin od vzoru "kost" ke vzoru "píseň"

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2003, vol. 52, iss. A51, pp. [147]-159

ISBN 80-210-3151-4

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100012>

Access Date: 27. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JANA OBROVSKÁ

K PŘECHODU FEMININ OD VZORU „KOST“ KE VZORU „PÍSEŇ“

Cílem naší práce je ukázat, jaké informace poskytují o deklinaci feminin vzoru „kost“ a jejich přechodu ke vzoru „píseň“ některé mluvnické současné češtiny a jak se situace jeví v materiálu Českého národního korpusu. Pokusíme se stanovit alespoň některé z faktorů, které ovlivňují volbu dubletních nebo variantních koncovek u sledované skupiny jmen. Vzhledem k rozsahu dané problematiky se podrobněji zaměříme na srovnání popisu koncovek části feminin, a to zakončených na *-c*. Východiskem jsou informace, které uvádí Mlunice češtiny II (1986), Příruční mluvnické češtiny (1995) a data získaná z korpusu SYN2000. Zdrojem nezbytných historických dokladů byla Historická mluvnické jazyka českého (1896).

Úvodem několik poznámek k historii vztahů mezi typy *kost* a *duše* a vzniku typu *píseň*. Případy, kdy feminina s příponou *-ostь* měla dubletní tvary také podle typu *duša*, známe již ze stsl. a ty se zachovaly i do stč., v 15. a zvláště v 16. století těchto případů přibývá, k tomu blíže Komárek (1981, 77 – 79). Rozhodující roli při formování nového typu *píseň* sehrála přehláska 'a > (ě) > e. Ta způsobila tvarovou homonymii nového Nsg. (např. *louže* < -'a) a původních tvarů Gsg., Npl. a Apl. na *-e*. Uvedená homonymie pak byla odstraněna za podpory *i*-kmenových feminin novou podobou nominativu (*louž*), blíže viz Kloferová (2001, 171 – 174). Vytvořený typ *píseň* zahrnoval jednak některé bývalé *i*-kmeny, jednak některé měkké *a*-kmeny a připojily se k němu ženské *ъv*-kmeny (typ *svekrev*), které rovněž působily jako jeden z podnětů vzniku typu *píseň*. Tvary singuláru se u typu *píseň* původně lišily od typu *kost* pouze v genitivu, v plurálu zato ve všech pádech kromě genitivu. „Spisovný jazyk všechny tyto rozdíly zachoval (třebaže s častým kolísáním), kdežto nářečí je většinou vyrovnala ve prospěch typu *duše*. V nářečích téměř zcela zmizely původní *i*-kmenové koncovky dat., lok. pl.“ (Komárek, 1981, 78).

O příčinách distribuce koncovek Gsg.; N,Apl., Dpl., Lpl. a Ipl. v nářečí a spisovném jazyce uvádí další informace rovněž M. Komárek (1981, 79). Důvodem ústupu typu *kost* v tvarech plurálu, zřejmého zvláště v nářečí, je podle něho fakt, že koncovky *-em*, *-ech* a *-mi* nemají oporu v jiných ženských typech. Koncovka *-mi* v Ipl. je na rozdíl od koncovek jiných ženských typů pouze jednoslabičná. Dále je uvedeno, že se o zachování koncovek Dpl., Lpl. a Ipl. ve spisovném jazyce

do značné míry zasloužila kodifikace mluvnické normy v 19. stol. (Dobrovský, Gebauer). Příčiny udržení koncovek typu *kost* v Gsg.; N a Apl. vidí autor v tom, že se mohly pravděpodobně opřít o tytéž pády typu *žena* (po změně *y > i* byla i tady koncovka *-i*).

Informace o deklinaci vzoru (typu) „*kost*“ jsou v mluvnicích současné češtiny zachyceny tabulkovým paradigmatem vzorového slova a následným upřesňujícím komentářem k tomuto paradigmatu.

Mluvnice češtiny II (1986, 329 – 332, zkráceno) dělí feminina zakončená v Nsg. nulovým formantem na dva podtypy, tzn. podtyp A s Gsg. na *-e* (vz. „*píseň*“) a podtyp B s Gsg. na *-i* (vz. „*kost*“) typu III v deklinaci feminin. Konstatuje se zde, že vzájemný vliv obou podtypů je velmi dávný (připomíná se kolísání mezi *i*-kmeny a *ja*-kmeny, které vedlo v nové češtině k ustavení zvláštního deklinačního typu, dnes reprezentovaného vz. „*píseň*“) a jeho důsledkem je v současné době stále pokračující kolísání mezi oběma typy. Vývojový pohyb jde nesporně od vzoru „*kost*“, který je dnes stále více izolovaný, ke vzoru „*píseň*“, podporovanému příbuzností s typem II (vz. „*růže*“). Protože proces není ukončený, často nelze kodifikovat tvar v jedné nebo druhé podobě. Variantní tvary se zde uvádějí v Gsg.; N, A, Vpl., Dpl., Lpl. a Ipl. a na základě jejich distribuce jsou feminina rozdělena do šesti skupin. Každá skupina je prezentována několika doklady (3. skupinu tvoří pouze feminina zakončená na *-c*: *moc*, *nemoc*, *pomoc*). Dále se uvádí, že vlastní paradigmaticky pevné jádro vz. „*kost*“ v Gsg. s koncovkou *-i* vytvářejí jména produktivního slovotvorného typu názvů vlastností na *-ost*: *rychlost* atd. a neproduktivní na *-est*: *bolest*, *svěžest* a *-(s)t*: *slast*, *strast*, *vlast*, *oblast* atd. O ně se opírají i jiná jména charakterizovaná kmenovou finální skupinou *-st*: kromě vzorového *kost* např. *část*, *hrst*, *účást*, *náplast*, *lest* atd. Ze jmen formálně necharakterizovaných si udržují všechny tvary vz. „*kost*“ bez kolísání jména *řeč* a *věc*.

Příruční mluvnice češtiny (1995, 260 – 262, zkráceno) uvádí, že podle typu *kost* se skloňují především feminina utvořená sufixem *-ost/-est*, jako *rychlost*, *svěžest* apod.; dále feminina *věc*, *řeč* a pl. *děti*. Ostatní feminina, např. na *-st*, *-c*, *-í*, *-ď*, *-č*, *-ř* aj., mající dříve často podoby podle *kost*, mají dnes podle tohoto typu již jen tvar Gsg., tedy koncovku *-i*, v plurálu je nejčastějším jevem kolísání, a to v D, L, I. Kolísání tohoto typu neznámá, že se dvojtvarů užívá rovnoměrně a že je kolísání u všech slov tohoto typu ve všech třech pádech. Jde však o zjevnou tendenci, v níž vítězí ve zmíněných plurálových tvarech koncovky vzoru *píseň*, a to především u feminin pojmenovávajících konkréta, méně pak u abstrakt. Dále je uveden přehled obvykle užívaných forem D, L, Ipl. u zhruba čtyř desítek feminin.

Korpus SYN2000, který tvoří součást Českého národního korpusu, je lemmaizovaný a gramaticky označovaný. Zahrnuje asi 100 milionů slovních tvarů (tokens) a je reprezentativním korpusem současné psané češtiny. Obsahuje převážně texty z let 1990 – 1999, z nichž 60% tvoří publicistika, 25% odborná literatura a 15% beletrie. Jeho prostřednictvím můžeme zkoumat také problematiku morfologických variant a dublet a získávat dříve těžko dostupné informace, např. frekvenční údaje aj.

Pojmy variata a dubleta užívám ve stejném smyslu, jako je uvádí K. Osolobě (2002, 333): „Mají-li slova ohýbaná podle jednoho flektivního typu (vzoru) pro vyjádření téže pádové formy více než jeden formant, pak v případě, že více formantů se pojí s jedním základem, hovoříme o morfologické dubletě, v případě, že spojitelnost s různými formanty rozděluje slova do disjunktivních podmnožin, hovoříme o variantě.“ Příkladem dublety je našem případě např. Dpl. feminina *nemoc* (*nemocem*, *nemocím*), příkladem varianty je Dpl. u feminin: *část*, *bolest*; *odpověď*, *trať* (*částíem*, *bolestem* x *odpovědím*, *tratím*). V uvedených příkladech mluvíme o tzv. meziparadigma-tických variantách.

Jak uvádějí klasické mluvnice, ke vzoru „*kost*“ se řadí feminina s nominativním nulovým formantem. Soubor koncových konsonantů charakteristických pro tato jména jsme získali konfrontací tří zdrojů – Historické mluvnice jazyka českého (1896), Mluvnice češtiny II (1986) a korpusu SYN2000. Bylo zjištěno, že se jedná o následující konsonanty: *-b*, *-c*, *-č*, *d'*, *-l*, *-m*, *-ň*, *-p*, *-ř*, *-s*, *-š*, *-t*, *-t'*, *-v*, *-z*, *-ž*. Soubor feminin s deklinací vzoru „*kost*“ byl pak vyhledán dotazem:

[(lemma=".*[bcčd'lmňpřšst'vzž]*)&(tag="N.FS1.*")]

Za cenné rady při tvorbě dotazů při práci s korpusem SYN2000 děkuji pracovníkům Ústavu Českého národního korpusu v Praze, zejména PhDr. Renatě Blatné, CSc.

Ze vzniklého souboru bylo dále nutné odstranit feminina vzoru „*píseň*“, a to vyhledáním těch jmen, u kterých se vyskytovaly tvary Gsg. jen s koncovkou *-e* typem dotazu: **[(lemma="...")&(tag="N.FS2.*")]**, případně dotazem: **[(lemma="...")]**, jestliže se tvar Gsg. u zkoumaného slova v korpusu nenacházel. Při kontrole tvarů slov bylo rovněž zjištěno, že materiál korpusu neuvádí žádné apelativum vzoru „*kost*“ zakončené na *-m*.

Slovo *ozim*, které zařazuje MČ II (1986, 331) k femininům s deklinací vzoru „*kost*“, se v korpusu sice vyskytuje, ale s tvary maskulin vzoru „*hrad*“.

Z takto upraveného seznamu byla vzhledem k zaměření práce vypuštěna vlastní jména, úzce odborné termíny a slova nespisovná. Definitivní seznam potom tvoří 4351 apelativních lexémů. Jejich abecední slovník byl uspořádán retrográdně a jeho část (neobsahuje feminina se sufixy *-ost*) je uvedena v příloze.

Hodnotíme-li získaná feminina z hlediska kvantitativního, je na první pohled zřejmý fakt uváděný také klasickými mluvicemi, tj. že převážnou většinu jmen tvoří feminina tvořená produktivním sufixem *-ost*, nebo jeho variantou *-nost* (4203 lexémů). Varianta *-est* (*svěžest*) je ojedinělá (2 lexémy). Jedná se o názvy vlastností odvozené od domácích (*trpkost*, *malost*, *upovídánost* aj.) nebo přejatých adjektiv (*zkorumpovanost*, *apolitičnost*, *recyklovatelnost* aj.). Často dochází ke konkretizaci těchto abstraktních názvů (*společnost*, *písemnost*, *pevnost* aj.). Ojediněle mají jména se sufixy *-ost*, *-est* význam dějový (*žádost*, *žalost*, *bolest* aj.) (TŠČ II, 1967, 617). Uvedené skupiny feminin mají všechny tvary vz. „*kost*“. Existuje zde tedy zřetelná tendence vymezovat příslušnost feminin ke vz. „*kost*“ slovotvorně (slova utvořená sufixy *-ost*, ojediněle *-est*) a lexikálně sémanticky (převážně názvy vlastností).

Ostatní feminina (upřesněme, že se jedná o slova derivovaná, avšak ne výše popsanými sufixy, o kompozita nebo o neutvořená jména) tvoří periferní část tohoto deklinačního typu (celkem 146 lexémů, viz příloha). Už na základě prvního pohledu do korpusu je patrné, že větší část těchto feminin v některých tvarech (tj. Gsg.; N,A,Vpl., Dpl., Lpl. nebo Ipl.) kolísá mezi vzory „*kost*“ a „*píseň*“

(viz také Obrovská, 2002, 79 – 89). Derivovaná jména představují jednak konvertované typy, jednak jména vzniklá prefixací (*neúčast, podoblast, příchut'* aj.). Ke konvertovaným typům patří z názvů vlastností názvy barev (*hněd', šed'* aj.), ojediněle mají tato slova jiné významy (MČ I, 1986, 299). Dále jsou to názvy dějů (*moc, řeč, mysl, čest, závist, oběť* aj.) (TŠČ II, 1967, 616 – 617). Oba typy jsou neproduktivní. Konverzí byly utvořeny také ojedinělé názvy prostředků (*past, mast, obuv*) (TŠČ II, 1967, 262) a názvy výsledků děje (*otep*) (TŠČ II, 1967, 280). Kompozita (*supervelmoc, chvalořeč, vzducholod'* aj.) a slova neutvořená (*věc, lod', nit* aj.) představují okrajovou část feminin vz. „kost“.

Na vliv slovtvorného plánu na plán morfologický u feminin typu *kost* upozorňuje Z. Rusínová (1974/75), když mimo jiné říká, že ta feminina typu *kost*, která jsou zčásti nemotivovaná (*leb, sůl, veš*) a zčásti motivovaná, ale tvořená už neživým způsobem (*obuv, lež, moc, paměť, odpověď*), jsou morfologicky nepevná a kolísají mezi typem *píseň* a *kost* v D, L, a Ipl. Uvádí také, že po celou historickou dobu se uplatňuje a zřejmě i v budoucnu bude hrát roli pouhá jazyková forma slova. To znamená, že podobá-li se neodvozené slovo některému produktivnímu slovtvornému typu, je vliv tohoto typu tak silný, že se mu neodvozené slovo podřídí a chová se jako vzorový typ. Jako příklad uvádí nemotivované slovo *kost*, které si zachovalo neporušené *i*-kmenové skloňování, podobně jako názvy vlastností na *-ost/-est*.

Při distribuci koncovek v Gsg.; N,A,Vpl., Dpl., Lpl. a Ipl. feminin vzoru „kost“ se tedy nesporně uplatňuje faktor slovtvorný, projevující se v rozdílu utvořenost za přítomnosti sufixu (pravidelné tvary vz. „kost“) – utvořenost bez přítomnosti sufixu, tj. jména vzniklá konverzí (tendence ke kolísání). Tvoření jmen konverzí je dnes neproduktivní a je pro ně charakteristické kolísání koncovek stejně jako pro většinu jmen neutvořených. Zdá se, že můžeme mluvit také o rozdílu utvořenost (produktivní sufix *-ost* + neproduktivní *-est*), tj. pravidelné tvary vz. „kost“ – neutvořenost (slova nemotivovaná + vzniklá konverzí), tj. tendence ke kolísání. Kromě toho se potvrzuje role jazykové formy slov zakončených na *-st* (ať už se jedná o jména nemotivovaná, vzniklá konverzí nebo odvozená prefixem), která mají většinou tendenci užívat pravidelné tvary vz. „kost“ pod vlivem feminin se sufixem *-ost*. Distribuci koncovek u nečetných kompozit bude nutné ověřit v korpusu a poté stanovit faktory, které ji ovlivňují.

Oslabení slovtvorného faktoru u jmen tvořených konverzí pak umožňuje uplatnění dalších činitelů, což platí i pro slova nemotivovaná. Ukazuje se, že důležitou roli má také faktor historický spolu s faktorem fonetickým, tj. vlivem finály. Pohledem do minulosti se nám objasní příčiny kolísání u některých slov, případně celých skupin slov. Na základě informací uvedených v Historické mluvnici jazyka českého J. Gebauera (1896) lze u řady jmen zjistit, ke kterým deklinačním typům patřily.

Kolísání se v minulosti objevilo u feminin, která původně nepatřila k tzv. *i*-kmenům (vz. „*kostb*“), a vyskytuje se u nich většinou i v současnosti, např. *lod'* (pův. *ɔja*-kmeny), *mosaz, rez* (pův. *ja*-kmeny).

V minulosti i dnes však kolísají také některá jména s *i*-kmenovou deklinací, a i když nemůžeme tvrdit, že stav historický odpovídá zcela stavu současnému, je zde zřetelná souvislost. Ta je patrná zejména pro skupiny feminin zakončených na *-d'* a *-ť*. Toto měkké zakončení zde není původní, ale objevuje se v důsledku kmenové analogie a odstraňuje alternaci tvrdého a měkkého konsonantu v plurálové deklinaci, viz Šlosar (1986, 161 – 162). Gebauer (1896, 371, 379)

uvádí, že právě tato jména užívají novotvary s koncovkou *-ě* (vz. *dušě*) v Gsg. a N, Apl.

Uvedené měkčení se však ojediněle týkalo feminin zakončených na *-st*, např. *plst', prst'*. Z feminin na *-st* uváděných Gebauerem (1896, 380 – 393) kolísala pouze jména: *mast, past, propast, lest, pěst, čelist, kopist, plst/plst'*.

Dále můžeme tvrdit, že *i*-kmenová feminina zakončená na *-ň* (měkké zakončení zde vzniklo obdobně jako u jmen na *-t'* a *-d'*) a na *-ř* přejala tvary vz. *duše* ve všech pádech, ve kterých se lišila od vzoru *kost*, a stala se typickým představitelem vz. „*píseň*“ (dnes se řadí ke vz. „*kost*“ pouze slova *čerň* a *modř*, a ta kolísají).

Vzhledem k uvedeným faktům lze uvažovat o tom, že jako dělido mezi vzory „*kost*“ a „*píseň*“ funguje také tvrdost a měkkost. Vzor „*kost*“ se stává stále více reprezentantem feminin s tvrdým zakončením, zatímco *i*-kmenová feminina s měkkou nebo obojetnou finálou buď během historického vývoje už přešla ke vz. „*píseň*“, nebo je pro ně z větší části charakteristické kolísání mezi těmito vzory, i když různého rozsahu.

A nyní k možnostem korpusu SYN2000. Jeho důkladnějším prozkoumáním se dá nepochybně stanovit, a to na základě aktuálních frekvenčních údajů, rozsah kolísání u každého jména v jednotlivých pádech. Využijeme-li statistických metod korpusu při hodnocení tzv. kolokací, můžeme rozšířit popis v mluvnicích také o dalšího činitele, a to o hodnocení, zda a do jaké míry ovlivňuje volbu jedné z dubletních koncovek kontext vyhledávaného jména. V neposlední řadě chceme využít také informace o zdrojích dokumentů a popsat vliv stylového faktoru.

Domníváme se, že za účelem vytvoření přesnějšího popisu problematiky feminin s deklinací vz. „*kost*“ bude pravděpodobně nutné uvažovat ještě nad dalšími faktory, o nichž se v tomto článku nezmiňujeme.

V další části zařazujeme podrobné informace o chování feminin vz. „*kost*“ zakončených na *-c*, které jsme získali rozbořením materiálu korpusu SYN2000.

Tab. 1

Feminina zakončená na <i>-c</i>	Absolutní frekvence
věc	53962
moc	19781
nemoc	8977
všemoc	274
velmoc	1534
supervelmoc	217
malomoc	4
pomoc	28962
nápomoc	11
svěpomoc	174
dopomoc	41
výpomoc	555
pravomoc	5318
bezmoc	654
noc	25144
půlnoc	3062

Tab. 2

Frekvence variantních tvarů feminin zakončených na -c						
	Gsg.		Npl.		Apl.	
	-i	-e	-i	-e	-i	-e
věc	--	0	--	0	--	0
moc	--	0	--	0	--	0
nemoc	1314	2	356	22	325	32
všemoc	58	0	0	0	1	0
velmoc	227	0	184	2	51	2
supervelmoc	56	0	14	0	3	0
malomoc	1	0	0	0	0	0
pomoc	--	0	--	0	--	0
nápomoc	5	0	0	0	0	0
svépomoc	16	0	0	0	0	0
dopomoc	3	0	0	0	0	0
výpomoc	82	0	7	0	10	0
pravomoc	975	6	531	27	428	137
bezmoc	299	0	2	0	0	0
noc	1032	1	656	2	318	5
půlnoc	--	0	--	0	--	0

Pozn.: Jména, která kolísají, jsou tištěna tučně.

Tvary Gsg.; Npl. a Apl. s koncovkou *-i* nebyly vyhledávány u frekventovaných feminin *věc*, *moc*, *pomoc*, *půlnoc*, neboť v těchto pádech nemají dubletní tvary, a protože se jedná o velmi početné homonymní tvary, jejich manuální rozřídění by bylo časově náročné. Vyhledávání tvarů jednotlivých pádů dotazy typu: $[(lemma="...")\&(tag="N.FS2.*")]$, $[(lemma="...")\&(tag="N.FP1.*")]$, $[(lemma="...")\&(tag="N.FP4.*")]$ není zatím spolehlivé.

Tab. 3

Frekvence variantních tvarů feminin zakončených na -c						
	Dpl.		Lpl.		Ipl.	
	-em	-ím	-ech	-ích	-mi	-emi
věc	832	2	2762	16	812	0
moc	12	2	0	3	0	27
nemoc	229	26	170	18	0	289
všemoc	0	0	0	0	0	0
velmoc	16	0	0	0	0	89
supervelmoc	1	0	0	0	0	7
malomoc	0	0	0	0	0	0
pomoc	0	2	0	3	0	1
nápomoc	0	0	0	0	0	0
svépomoc	0	0	0	0	0	0
dopomoc	0	0	0	0	0	0
výpomoc	0	0	0	0	0	2
pravomoc	22	14	18	51	0	268
bezmoc	0	0	0	0	0	0
noc	6	7	4	241	0	13
půlnoc	0	0	0	3	0	0

Pozn.: Jména, která kolísají, jsou tištěna tučně.

V materiálu korpusu není doloženo kolísání u šesti feminin zakončených na *-c*: *všemoc*, *malomoc*, *nápomoc*, *svěpomoc*, *dopomoc*, *bezmoc*. Jedná se o kompozita nebo slova derivovaná prefixy. Všechna uvedená jména mají v Gsg. koncovku *-i*. Frekvence vyhledávaných plurálových tvarů byla velmi nízká, nebo, a to častěji, nulová, což nepochybně souvisí s celkově nízkou frekvencí těchto lexémů v korpusu.

Kolísání dokládá korpus u deseti jmen na *-c*: *věc*, *moc*, *nemoc*, *velmoc*, *super-velmoc*, *pomoc*, *výpomoc*, *pravomoc*, *noc*, *půlnoc*. Jedná se většinou o slova neutovořená nebo vzniklá konverzí (*věc*, *noc*, *nemoc*, *moc*, *pomoc*, *výpomoc*). Zřetelné je odlišné chování těchto jmen v singuláru a plurálu. Zatímco v Gsg. se s kolísáním téměř nesetkáme, v plurálu je pro ně typické, a to především v Ipl., Lpl. a Dpl., méně v Npl. a Apl. (srovnej zčásti odlišné informace v MČ II, s. 330 – 331, zejména výskyt nekodifikovaných tvarů Gsg.; N, Apl. s koncovkou *-e* u některých jmen). Variantní tvary Vpl. nebyly u zkoumaných feminin nalezeny, což je způsobeno jak nejnižší frekvencí Vpl. v plurálové deklinaci substantiv, tak zčásti skladbou korpusu.

Z pouhých frekvenčních údajů dále vyplývá, že rozsah kolísání se liší nejen v jednotlivých pádech, ale také u jednotlivých feminin. Lze například uvést, že variantní tvary ve všech sledovaných pádech mají jen jména *nemoc*, *pravomoc*, *noc*, nebo že užití dubletních koncovek není u jmen rovnoměrné.

V Gsg.; Npl. a Apl. vždy zřetelně převažuje koncovka *-i* vz. „*kost*“, i když zejména v Apl. přibývá výskytů nekodifikované koncovky *-e*, viz u feminin *nemoc*, *pravomoc*. Zhodnotíme-li zdrojové doklady s koncovkou *-e*, zjistíme, že u nižších výskytů převažují dokumenty beletristické a populárně naučné, s rostoucím počtem tvarů se spektrum zdrojů rozšiřuje zejména o publicistiku (ta jasně převažuje u tvarů *pravomoce*, což je však ovlivněno sémantikou slova).

Jiná situace je v Dpl., Lpl. a Ipl. Ponecháme-li nyní stranou substantivum *věc*, dá se říci, že v Dpl. pozorujeme tendenci stále častěji užívat koncovku *-ím* vz. „*píseň*“, a to buď jako dubletní (zejm. *pravomoc*, *noc*), nebo ojedinele jako variantní (*pomoc*). Doklady s koncovkou *-ím* pocházejí zčásti z odborné literatury, většinou však z publicistiky. V Lpl. je vliv vz. „*píseň*“ ještě silnější, tzn. v rámci dublet (kromě substantiva *nemoc*) je koncovka *-ích* frekventovanější, mezi zdroji se objevuje především beletrie (*nocích*) nebo publicistika (*pravomocích*). Jména *moc*, *pomoc*, *půlnoc* mají už jen tvary vz. „*píseň*“ (pocházejí z beletristických dokumentů). V Ipl. se setkáme pouze s koncovkou vz. „*píseň*“.

Tlak koncovek vz. „*píseň*“ se projevil také u jména *věc*. Nekodifikované dubletní tvary byly užity v D a Lpl., ale nutno poznamenat, že se jedná spíše o ojedinelé výskyty, které pocházejí převážně z beletristických dokumentů, v nichž se setkáváme stále častěji s užitím mluveného jazyka. Na dosud stále pevném postavení koncovek vz. „*kost*“ se zde podílí faktor historický (jedná se o původní ikmeny) podpořený vysokou frekvencí slova v současnosti.

Korpus SYN2000 nám rovněž umožňuje posoudit vliv lexikálního okolí (tzv. kolokace) na volbu dubletních koncovek. Ke zhodnocení jsme vybrali tvary Lpl. těch feminin, u nichž byly obě dublety zastoupeny početněji než u ostatních jmen, tj. *nemocech* (170)/*nemocích* (18), *pravomocech* (18)/*pravomocích* (51).

Kolokace dubletních tvarů byly vyhledány v rozsahu -2 – 0, tzn. dvě pozice zleva od klíčového slova, a hodnoceny na základě statistického ukazatele, tzv. mi-score, tj. vzájemné informace. Vliv lexikálního okolí na volbu dubletních koncovek však nebyl prokázán, a to vzhledem k nízké frekvenci většiny tvarů (průkazné jsou výskyty s absolutní frekvencí vyšší než 100), viz také (Obrovská, 2002, 331). Například oba dubletní tvary *nemocech/nemocích* měly vysoké mi-score, tzn. hodnoty nad 10, v kolokacích *infekčních nemocech/-ích* nebo *pohlavních nemocech/-ích*.

Provedeným zkoumáním jsme získali materiálový základ pro další výzkum a některé dílčí závěry. Hodnocení dalšího materiálu ukáže, do jaké míry jsou naznačené tendence obecněji platné. Již nyní se nám podařilo upřesnit některá fakta uváděná klasickými mluvnicemi, a to zejména frekvenčními údaji a souborem feminin řadících se v současnosti ke vz. „kost“. Je však nutné připomenout, že při hodnocení morfologických variant musíme mít na mysli rovněž fakt, že i korpus, byť stomilionový, je určitým omezeným souborem textů, a tedy slov a jejich tvarů. Domníváme se, že korpus SYN2000 umožňuje zachytit tendence v deklinaci feminin vz. „kost“, ale při zkoumání periferních jevů již není tak průkazný. K těmto účelům bychom museli pravděpodobně užít korpus ještě rozsáhlejší, případně žánrově vyváženější.

LITERATURA

- BAUER, J., LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D.: *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.
- BLATNÁ, R.: Jazykové varianty vs. jazykový systém. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (Eds.): *Čeština – univerzálie a specifika*, 3. Brno: Masarykova univerzita, 2001, s. 233–239.
- BLATNÁ, R.: Slovní přitažlivost. *Čeština doma a ve světě*, 2, 1989, s. 81–87.
- DANEŠ, F., DOKULIL, M., KUCHAR, J.: *Tvoření slov v češtině 2*. Praha: Nakladatelství ČSAV, 1967. [TŠČ II]
- GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého*. Praha, 1896.
- JELÍNEK, J. BEČKA, V. TĚŠITELOVÁ, M.: *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha: SPN, 1961.
- KLÍMOVÁ, J.: Kolokací, co hrdlo ráčí. *Čeština doma a ve světě*, 1 a 2, 2001, s. 22–26.
- KLOFEROVÁ, S.: Přehláska 'a > e a její projevy v lexikálních svazcích Českého jazykového atlasu. *Naše řeč*, 2001, roč. 84, s. 171–174.
- KOMÁREK, M.: *Nástin morfologického vývoje českého jazyka*. Praha, 1981, s. 77–80.
- Mluvnice češtiny I, II*. Praha: Academia, 1986. [MČ I, II]
- OBROVSKÁ, J.: Přechod feminin od vzoru „kost“ ke vzoru „píseň“ v materiálu Českého národního korpusu. *Naše řeč*, 2002, roč. 85, s. 79–89.
- OBROVSKÁ, J. Kolokace některých feminin přecházejících od vzoru „kost“ ke vzoru „píseň“. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (Eds.): *Čeština – univerzálie a specifika*, 4. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 329–331.
- OSOLSOBĚ, K.: Mluvnice versus korpus. Několik poznámek k problémům dubletních a variantních koncovek českých substantiv. In: Hladká, Z. – Karlík, P. (Eds.): *Čeština – univerzálie a specifika*, 4. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 333–336.
- Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. [PMČ]

- RUSÍNOVÁ, Z.: O vlivu slovotvorného systému na systém morfologický. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, A 22/23, 1974/75, s. 43–47.
- RUSÍNOVÁ, Z.: Některé aspekty distribuce alomorfů (genitiv a lokál sg. maskulin). *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*, A 40, 1992, s. 23–30.
- TĚŠITELOVÁ, M. a kol.: *Kvantitativní charakteristiky současné češtiny*. Praha: Academia, 1986.

ZUM ÜBERGANG DER FEMININA VOM TYP „KOST“ ZUM TYP „PÍSEŇ“

Durch die Erforschung des Belegmaterials des Korpus SYN 2000 gewannen wir eine Kollektion von Feminina vom Typ „kost“ und stellten fest, welche von diesen Feminina über regelmäßige Formen entsprechend „kost“ verfügen und welche zwischen „kost“ und „píseň“ schwanken. Im Hinblick auf den Umfang des Belegmaterials werteten wir ausführlich nur einen Teil der Feminina aus, und zwar nur diejenigen, die auf -c enden. Wir zogen einige Schlussfolgerungen, die gewisse Tendenzen in der Deklination der Feminina vom Typ „kost“ betreffen. Die Auswertung weiteren Materials wird zeigen, inwiefern diese angedeuteten Tendenzen allgemein gültig sind. Wir führten einen Vergleich des Korpusmaterials mit den in klassischen Grammatiken angegebenen Informationen durch, insbesondere mit Frequenzangaben. Wir nehmen an, dass das Korpus SYN 2000 imstande ist, die Deklinationstendenzen der Feminina vom Typ „kost“ zu dokumentieren, bei der Untersuchung peripherer Erscheinungen ist es aber weniger beweiskräftig.

Jana Obrovská
Katedra českého jazyka
Pedagogická fakulta MU
Poříčí 7
603 00 Brno
obrovaska@ped.muni.cz

PŘÍLOHA

Retrográdní seznam feminin s deklinací vz. „kost“
(SYN2000, leden – únor 2003)

Pozn.

- Kolísající jména jsou označena tučně.
- V seznamu nejsou uvedena slova se sufixem *-ost* a *děti*.
- V seznamu nejsou uvedena slova, která se pravděpodobně skloňují podle vz. „kost“, ale materiál korpusu u nich nedokládá tvary, na jejichž základě bychom je k této deklinaci jednoznačně zařadili, tj. *zlomoc*, *odpomoc*, *čaromoc*, *starořeč*, *nadčeled'*, *рудошед'*, *рыхлолод'*.
- Nejsou zde zařazena také jména, která uvádí ve svém přehledu u vz. „kost“ MČ II, ale korpus tento stav nepotvrzuje (často v souvislosti s jejich nízkou frekvencí v korpusu), tj. *kaprad'*, *mokřad'*, *klest*, *hat'*, *plť*, *mrt'* (MČ II, 1986, 331–332).

Feminina	Absolutní frekvence	Poznámky
-B		
leb	17	
-C		
věc	53962	
moc	19781	
nemoc	8977	
všemoc	274	
velmoc	1534	
supervelmoc	217	
malomoc	4	
pomoc	28962	
nápomoc	11	
svěpomoc	174	
dopomoc	41	
výpomoc	555	
pravomoc	5318	
bezmoc	654	
noc	25144	
půlnoc	3062	
-Č		
řeč	10473	
chvalořeč	9	
moč	991	
žluč	196	
zeměžluč	24	
-Ď		
zád'	338	
čeled'	942	
podčeled'	41	
šed'	506	
zed'	9940	
měd'	1041	
hněd'	59	
zápověď'	10	
předpověď'	2304	

Feminina	Absolutní frekvence	Poznámky
odpověď'	14152	
výpověď'	4929	
zpověď'	608	
příď'	397	
lod'	10489	
vzducholod'	239	
parolod'	13	
žerd'	134	
hrud'	1209	
-L		
dál	335	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
ocel	3080	
běl	43	
mysl	6058	
súl	5137	
-Ň		
černě	171	
-P		
ótep	33	(Gsg.; N, Apl. -i; D, L, Ipl. nedoloženy)
step	534	
-Ř		
modř	336	
-S		
ves	2191	
náves	487	
příměs	323	
směs	4440	
-Š		
veš	201	
myš	1946	
-T		
nit/nit'	1795	
smrt	4195	
čtvrť/čtvrť'	3589	
účast	16594	
neúčast	638	
spoluúčast	1182	
oblast	44806	
podoblast	38	
náplast	333	
leukoplast	39	
slast	583	
vlast	4265	
pravlast	45	
mast	443	
past	1984	
propast	1801	
strast	333	
soustrast	263	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
část	64493	
součást	17433	

Feminina	Absolutní frekvence	Poznámky
čest	3238	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
lest	392	
pelest	122	
bolest	8362	
ratolest	426	
neřest	371	
svěžest	296	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
pěst	2048	
návěst	50	
předvěst	9	
pověst	4418	
zvěst	663	
předzvěst	408	
čelist	960	
kopist	15	
kořist	1159	
nenávist	2861	
sebenenávist	4	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
závist	1007	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
plst/plst'	109	
kost	4526	
hrst	908	
srst	777	
propust	140	
-Ť		
nat'	1124	
trat'	10975	
závrat'	443	
souvrat'	19	
stat'	1200	
mát'/máti	626	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
pečet'	652	
rukojet'	372	
plet'	2151	
splet'	355	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
perlet'	85	
obět'	12051	
pamět'	9663	
nepamět'	300	
videopamět'	7	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
změt'	330	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
snět'	91	
havět'	117	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
závět'	518	
rukověť'	100	
řit'	116	
choť	447	
drť	189	
trest'	60	
pršť	74	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)

Feminina	Absolutní frekvence	Poznámky
vpust'	29	
výpust'	69	
zášť'	472	
smršť'	390	
výdut'	30	
hut'	2415	
minihut'	158	
chut'	7554	
pachut'	140	
nechut'	1068	
potměchut'	5	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
příchut'	674	
všehochut'	66	
žlut'	113	
pout'	2173	
perut'	300	
sut'	312	
rtut'	524	
-V		
obuv	1688	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
-Z		
kolomaz	19	(Gsg. -i, doloženy jen tvary sg.)
mosaz	172	
rez	300	
tvrz	659	
-Ž		
lež	2425	

